

mogući izvor iskrenoga općeg humanizma, a nereligija egoizma« (163). Hrabro, zar ne?

Kad bi Vasilj stvarno i stalno vodio računa da u redu stvari ne postoji nikakva religija po sebi, nego da postoje sasvim konkretni ljudi — religiozni i nereligiozni — kao što su Bošnjak i on sâm, njegovo pisanje, jamačno, ne bi ostavljalo nekog čudnog osjećaja gorčine s okusom uzaludnosti. A osim toga, bio bi, po mom sudu, uočljiviji onaj najvažniji prigovor Bošnjakovu pisanju (koji je uostalom i Vasilj stavio na početak svojih razmišljanja): da »zamjenjuju logični red mišljenja sa stvarnim redom prirodnih bića« (10).

Tu Vasiljevu primjedbu (koja izravno ili neizravno izranja na gotovo svim stranicama knjige) treba posebno naglašavati. Jest i ponavljati! Jer: to je negdašnji platonizam i sasvim ordinarni idealizam (ne hegelijanski!), koji je u marksista zabrinjavajuće raširen, i to na svim razinama, a kojega — po pravilu — oni kao da nisu svjesni (!?). Vasiljeva bi iskrenost možda mogla djelovati razbudajuće. I mnogo manje je važno što se Bošnjak u svojoj knjizi — zbog, između ostalog, upotrebe više metoda — uplita u kućinu nespojivosti marksizma s egzistencijalizmom, i što metodični Vasilj raspliće tu njegovu kućinu i zamata je oko prsta svoje vlastite metafizike, negoli što Bošnjak zamjenjuje logični red sa stvarnim. Upornije i razgovjetnije isticanje toga protuslovlja kao zapreke smislenom i uvjerljivom zauzimanju za dijalog ne samo što bi doprinijelo čitkosti Vasiljeve knjige, nego — vrlo vjerojatno — i Bošnjakovu premišljavanju te zasade. Tako bi se za korak naprijed pomaklo ono nastojanje oko dijaloga kao humanog stvarateljskog ozračja u krugovima naprednih mislilaca, među kojima Branko Bošnjak i Kvirin igraju značajne uloge.

RUSKA RELIGIOZNA MISAO

Semion Frank, Il pensiero religioso Russo da Tolstoj a Losskij, »Vita e pensiero«, Milano, 1977.

Petar Zdravko Blajić

U svijetu se sve više govori o religioznoj ideji u ruskoj literaturi. Jer, govoriti o ruskoj kulturi bez osvrta na prožimanje te kulture religioznom notom značilo bi: ili biti slijep, ili biti neobjektivan. To vrijedi i za današnje stanje. Možda danas ta kultura ne nosi tako očitu religioznu notu, ali su religiozni refleksi ipak zamjetljivi. Svakako, u povijesti ruskoga naroda, konac devetnaestoga stoljeća i početak dvadesetoga ostat će vrlo zanimljivi za mnoge istraživače. To je vrijeme svojevršne ruske renesanse, iako negdje u pozadini već tutnji i vrije.

Taj zagonetni i zanimljivi period ruske povijesti tema je nove knjige što se je koncem prošle godine pojavila u Italiji u izdanju izdavačke kuće »Vita e pensiero« iz Milana: IL PENSIERO RELIGIOSO RUSSO. DA TOLSTOJ A LOSSKIJ. To je zapravo antologija, pokazatelj na kojem je stupnju u Italiji poznavanje ruske religiozne filozofije ili, točnije, ruske filozofije religije. Važna je ova knjiga i zbog toga što ju je složio Semion Frank, odličan poznavatelj problematike, čovjek čije se ime vrlo često susreće u knjigama i časopisima koji raspravljaju o ruskoj kulturi. Njegovo ime u Italiji se je prvi put pojavilo u časopisu *Russia* još 1924., kada je taj časopis vodio Ettore Lo Gatto.

Koncem 1924. godine Istituto per l'Europa Orientale organizirao je ciklus konferencija koje su držali neki od ruskih izbjeglica. U toj grupi, filozofi su

bili eminentniji dio, prevladavali su u omjeru 4 prema 10. Bili su to: Semion Frank, Nikolaj Berdjajev, Lev Karsavin i Boris Vyšeslavski. Sva su četvorica našli svoje mjesto u novijoj filozofiji, posebno filozofiji religije, no ipak samo dvojicu posljednjih nalazimo u ovoj antologiji.

Talijanski čitatelji, kojima je ova knjiga prvenstveno i namijenjena, već su imali prilike čitati i druge na istu temu, tako posebno u članku Borisa Jakovenka o filozofsko-religioznoj misli Florenskija, što je izišao u časopisu *Europa Orientale*, o čemu nam uostalom govori i prvi članak ove antologije. Osim toga, malo poslije ciklusa tih konferencija Institut za Istočnu Evropu publicirao je *La Russia e l'Europa* od Tomasa Garrigue Masaryka, u kojoj je podnaslov *Studi sulle correnti spirituali in Russia* (Raspave o duhovnim kretanjima u Rusiji) najavljivao tretiranje religioznog problema u Rusiji. U svom članku, uz pojavu iste knjige, dobro pripominje Ettore Lo Gatto, da je upravo Semion Frank, razvijajući svoju temu o temeljima ruske filozofije, 1924. upozorio na važnost religije u ruskoj filozofiji. Na taj argument izazvao ga je jedan članak Benedetta Crocea, u kojem je tvrdio da Rusija zapravo i nema jednu filozofiju i filozofsku kulturu. U toj je konferenciji, govoreći o Solovjevu, Trubetskiju i Goskiju, — sebe nije spominjao — Frank prvi dao okvir razvoja suvremene ruske filozofije, isti okvir koji je sada u knjizi razrađen i kompletiran. Malo poslije spomenute konferencije na sličnu se temu javio Berdjajev konferencijom *L'idea religiosa russa* (Ruska religiozna misao), koja je bila tek najava rasprave *Due modi di concepire il cristianesimo* (Dva načina shvaćanja kršćanstva), koja je ušla u antologiju. Berdjajev religiozni problem tretira kao filozofski i ulazi u polemiku s Croceom govoreći o tome kako su Rusi svoju filozofiju razvili kroz književnost, filozofirali kroz književnost, razmišljali kroz književnost, što će tek mnogo kasnije prihvatiti i filozofii drugih naroda. Berdjajev je napisao knjigu o Dostojevskom, o piscu koji je u središtu raspravljanja više autora ove knjige, od Solovjeva do Dmitrija Merezkovskija. Frank upravo Solovjeve i Merezkovskije stranice o Dostojevskom donosi kao njihove priloge, kao njihove rasprave na temu religiozne misli, dok je Šestov predstavljen izvaicima iz knjige *Sulla bilancia di Giobbe*.

Merezkovskij je još zastupljen i svojom raspravom o Tolstoju, u ime kojega se antologija otvara raspravom: Što je religija i u čemu je njezina bit?! koja posve potvrđuje Frankovo mišljenje da je rusku filozofiju teško svesti u filozofski sustav, kako to radi Solovjev, a da je lakše pokazati kako je u Rusiji, više nego igdje, književnost, roman i pripovijetka u biti jedna filozofija, u prvom redu religiozna filozofija i filozofija religije. Puk nije nikad bez filozofije, iako je ne stavlja u sustave i ne izražava kroz sustave, nego »direktno-uživo«. Nadopunimo Franka ustvrdivši da je takvo velikim dijelom i rusko pjesništvo. I on je sam uvrstio u krug ruskih filozofsko-religioznih mislilaca pjesnika Vjenceslava Ivanova, pjesnika i teoretičara ruskog simbolizma.

Po Franku, a to je uvjetovalo izbor materijala, tri su glavne oznake ruske religiozne misli: 1. *emozionalità e intuitività* (emocionalnost i intuitivnost) 2. *nesso organico col pensiero sociale* (organska veza sa socijalnom misli), 3. *temi apocalittici e escatologici* (apokaliptičke i eshatološke teme). Za svaku od tih oznaka on navodi imena tipičnih predstavnika; za emocionalnost i intuitivnost: Tolstoj, Fiodorov, Rozanov i Merezkovskij; za organsku vezu sa socijalnom mišlju: Evgenij Trubetskoj i Berdjajev; za apokaliptične i eshatološke teme: Solovjev, Florenskij i Bulgakov.

Spomenuli smo da je antologija otvorena Tolstojevim člankom. U njemu Tolstoj 1902. piše: »Danas je bogata manjina *più colta* i ona vrši bitan utjecaj na mase. Ta bogata manjina, ne samo da ne vjeruje u službenu religiju, nego je, štoviše, uvjeren da religija uopće nije potrebna.« Tako je Tolstoj vidio svoju Rusiju koncem XIX. stoljeća. Nazvao je to stanje: »... komformistički odnos prema ljudskom razumu i savjesti, odnos ustanovljen od čovjeka prema neograničenom životu koji ga okružuje, odnos koji veže njegovu egzistenciju s neograničenim i upravlja njegovim činima.«

Tolstojevim člankom antologija započinje, a Berdjajevim *Due modi di concepire il cristianesimo* završava. »... Kršćanstvo će ostvariti socijalnu pravdu tek onda kada prestane biti religija nesavjesno socijalna, kada počne slušati

glas Božji a ne glas ovoga svijeta, glas neograničenog a ne glas ograničenog.« Tolstoj i Dostojevski vrlo su cijenili Fiodorova koji je mnogo utjecao na autora romana *Braća Karamazovi*. Na njega se mnogo poziva i Solovjev, dok ga sam Frank smatra najoriginalnijim među ruskim misliocima, osobito radi njegova »supermoralizma« ili »univerzalne sinteze«, po kojoj se »ni raj ne može sastojati u onom — ništa ne raditi, u vječnom miru; bila bi to nirvana, ukoliko je savršenstvo u životu i djelovanju«.

Solovjev je predstavljen s *Lezioni sulla Teandria*, u kojima na pitanje: šta je čovjek? pokušava dati odgovor u dva dijela, najprije pozivajući se na činjenicu inkarnacije, jedinstva Boga i čovjeka u Kristu, i drugo, na način, na modus same unije.

Religiozna misao Merezkovskog, u ovoj antologiji ruske religiozne misli, sastoji se u ekspoziciji djela Tolstoja i Dostojevskog, ideje borbe poganskog i kršćanskog, borbe tijela i duha.

Evgenij Trubetskoj, brat poznatijeg filozofa Sergeja, napisao je knjigu, i to mu je bilo posljednje djelo, *Il senso della vita* (Smisao života). Evgenij je bio osjetljiviji od svojega brata na religioznu problematiku, na religioznu misao u okviru socijal-političkih gibanja, a sve pod metafizičkim vidom Solovjevljeve koncepcije.

Da se ruski mislioci pozivaju na metafiziku, posve je naravno, ali nas ne smije iznenaditi što i oni pokušavaju klasificirati metafiziku u odnosu na njihove spoznaje.

Nekoliko stranica iz veoma originalnog Šestovljeva djela *La scienza e la libera ricerca*, predstaviti će nam autora, kako ga i Frank naziva, kao *progenitore dell'esistenzialismo*.

I tako smo, skupa s Ettoreom Lo Gattom, odličnim poznavateljem ruske kulture, prelistali novu knjigu, izbor iz ruske religiozne misli, koju je sastavio jedan od značajnijih predstavnika te misli, Semion Frank. U nas se je o toj temi prije rata više znalo, govorilo i pisalo, izuzevši Solovjeva i Berdjajeva, čija nam je misao, zahvaljujući dru Josipu Kriblu, i danas prilično dostupna.

JEDNO ZANIMLJIVO DJELO O KRISTU

Vittorio Messori, *Ipotesi su Gesù. Prefazione di Lucio Lombardo Radice. Imprimatur — Livio Maritano, Vie. generale. Torino, 2. VIII. 1976.*

F. F.

Knjiga je doživjela 1976. god. 5 izdanja, a 1977. 12 izdanja! Autor je novinar. Vjeruje u Kristovo božanstvo. Informiran je o problematici opće i biblijske hermeneutike i egzegeze. Evanđelja drži povijesnim knjigama napisanim od autora kojima se pripisuju, a ne od anonimne prvotne vjerske zajednice kršćana. Lik povijesnoga uglavnom je onakav kako je opisan u Evanđeljima, a ne kako bi ga htjele prikazati »krićka« ili »mitološka« metoda tumaćenja. Međutim, autoru se ne sviđa »biografija« Kristova poput Ricciottijeve ili Grandmaisonove.

Messori piše novinarskim stilom. pa će to biti razlogom, zašto ne zalazi u dublja pitanja kristologije, kao što su: preegzistencija Riječi Božje, narav Kristovih čudesa, pitanje praznoga groba (čini se da ga drži stvarnošću), na-